

STAVOVI POLITIČKE I KULTURNE ELITE SRBIJE O EVROPI KRAJEM DVADESETOG I POČETKOM DVADEST PRVOG VEKA

Apstrakt: Na osnovu prethodnih vlastitih istraživanja autor ispituje stavove srpske političke i kulturne elite Srbije o Evropi krajem dvadesetog i početkom dvestog prvog veka. Nedorasla izazovima vremena ta je elita dovela Srbiju u otvorene sukobe sa najbližim susedima, a njene građane izložila međunarodnim sankcijama. Ratnohuškačka propaganda glavnih državnih medija razvijala je u građanima ksenofobična osećanja i frustracije. Sprega autoritarne vlasti i ratnoprofiterskih krugova sistematski je uništavala živote građana Srbije, dovodeći ih na ivicu materijalnog siromaštva i duhovne bede.

Proces raspada zajedničke jugoslovenske države u prvoj deceniji dvadesetprvog veka bliži se svom kraju. Kao što nije imala mudrosti, političke volje i snage da spreči ratne sukobe i zločine, tako je elita u Srbiji danas nemoćna da osudi ratne zločine, da se suoči sa katastrofalnim posledicama vlastite politike i da građanima Srbije pomogne da nađu put prosperiteta.

Ključne reči: politička i kulturna elita, Srbija, Evropa, građanin..

U istraživačkom pokušaju¹ da se nađu odgovori na osnovno pitanje o odnosu kulturnih i političkih elita Srbije prema Evropi u prethodne dve decenije oba ključna pojama – i pojam elite i koncept Evrope – izazivaju ozbiljne nedoumice. Ako se imaju u vidu brojne sociološke rasprave o elitama, s pravom se ne samo može, nego i mora postaviti pitanje ko u Srbiji čini političku i kulturnu elitu. U krajnje zaoštreno formi pitanje može da glasi – da li u savremenoj Srbiji uopšte postoji kulturna i politička elita! I dok je u javnom diskursu – izuzev donekle antiintelektualističkog nepoverenja prema kulturi u celini – pitanje kulturne elite ostajalo po strani, kada je reč o

¹ Taj pokušaj zasniva se na prethodnim istraživačkim iskustvima i radu autora. Rad je rađen u okviru naučnoistraživačkog projekta Instituta za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, pod nazivom *Regionalni i evropski aspekti integrativnih procesa u Srbiji: civilizacijske pretpostavke, stvarnost i izgledi za budućnost*, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (br. 149031).

političkoj eliti skepsa i sumničavost bile su daleko izraženije. Tako neki pisci rađe govore o upravljačkom sloju „političara“ ili političkoj pseudoeliti, nego o političkoj eliti u uobičajenom smilu reči.² Ako su neslaganja oko toga kako imenovati uske oligarhijske krugove koji imaju odlučujuću moć u Srbiji, slaganja oko toga da je ta, uslovno govoreći politička elita nedorasla i nekompetentna da odgovori na izazove vremena, kao i o njenoj odgovornosti za tragična zbivanja na tlu bivše Jugoslavije u poslednjoj deceniji dvadesetog veka su daleko šira. Ako je dvadeseti vek na Balkanu počeo balkanskim ratovima, sukobima s Bugarima, pripajanjem Kosova Srbiji, a završio se sukobima Srba s Hrvatima, Bošnjacima, Albancima, pa i čitavim svetom, pitanje je kuda je srpsku državu, srpski narod, pa i sve građane Srbije, odvela arogantna, primitivno osiona politika srpske nacionalne, pre svega političke i kulturne vladajuće elite – ili ako neko više voli – kvazielite.

Na drugoj strani, pojam Evrope takođe nije neupitan, čak ni za tvorce moderne Evropske Unije. Ne postoji samo „druga Srbija“, može se s punim pravom govoriti i o „drugoj Evropi“. Često se, naime, zaboravlja da je Balkan ne samo deo Evrope, nego i kolevka evropske kulture, kao što se previđa da stari stereotipi pripadaju sferi predrasuda i u savremenom svetu nemaju nikakvo, a naročito ne praktično, značenje. Iz perspektive tih predrasuda ne može se jasno sagledavati budućnost. Ideja Friedricha Nietzschea o „jednoj Evropi“ koju je u novije vreme obnovio francuski filozof Jean-Pierre Faye, nosi u sebi daleko veći potencijal od starih stereotipa. Jer, arogancija izvesnih evropskih krugova prema siromašnom evropskom jugoistoku više govori o bedi duha i ljudskoj kratkovidosti u sagledavanju strateških interesa, nego o samim siromašnim susedima. Na drugoj strani, tvrdokorno odbijanje svega zapadno-evropskog kao neprijateljskog danas prisutno na javnoj sceni mnogih siromašnih, pa i devastiranih društava kakva je savremena Srbija, govori o nemoći i nesreći tih društava više nego materijalna beda koje su dopali. U „jednoj Evropi“ građana, u kojoj neće biti bitno ko je u kojoj državi rođen, kojoj naciji pripada i koju veru ispoveda, ljudi imaju

² Uopredi, na primer, Zoran Vidojević, „Nacionalne oligarhije kao političke pseudoelite“, *Sociološke studije* N° 2, Institut društvenih nauka, Beograd 1992, str. 53-74. Autor tu piše o „ontološkom deficitu pseudoelitnog tipa vlasti“, a pojam političke pseudoelite povezuje sa nedostatkom demokratskog legitimiteta, razboritosti i kompetentnosti vladajuće grupe (str. 55).

šta da uče jedni od drugih. Izlazak Srbije iz katastrofe u kojoj se našla ne može biti uspešan bez dubljeg evropskog razumevanja i pomoći. Samo Evropa slobodnih ljudi, samosvesnih građana, „uspravnog hoda“ može biti i ostati civilizacijski i kulturni svetionik savremenom svetu. Ne sporeći i izvanbalkanske odgovornosti za situaciju na Balkanu, može se reći da je evropski jugoistok danas evropska glavobolja, da ne kažem (ne mislim nikako samo na Srbiju) evropska *kloaka*. Ne sporim takođe da je odnos dela međunarodnih činilaca prema Srbiji bio satkan od ignorancije (neznanja) i arogancije (osionosti). Međutim, i pozitivni međunarodni, posebno evropski impulsi nailazili su u Srbiji prečesto na osiono odbijanje i nerazumijevanje. I tu se krug beznađa zatvara. Inačenje sa svetom, izigravanje dogovora, gromoglasno odbijanje međunarodnih inicijativa, da bi se na kraju prihvatilo i ono što niko nije ni pomišljao u početku krize da traži, bilo je karakteristično kao politički manir. Taj tragični i farsični manir u odnosu prema Evropi i svetu nije, ni posle političkih promena koje su dovele do pada Slobodana Miloševića sa vlasti, nestao sa političke scene savremene Srbije.

Pokušaji radikalne restauracije preživelih društvenih formi, pozivanjem na „krunu i oltar“, na „slatko pravoslavlje“ i preživele „slavenofilske“ ideje u javnom životu Srbije značili su njeno novo zatvaranje prema Evropi. „Oslobođenje“ od jedne velike univerzalističke ideologije staljiniziranog „realnog socijalizma“ i uništenje jednog tipa kolektizma, uvodilo je Srbiju u primitivni „antikomunizam“ i – pomalo paradoksalno – u drugi tip kolektizma – nacionalni, pravoslavni – u svakom slučaju šovinistički. Autizam i ksenofobija postali su obeležja tog društva, okrenutog prema mitovima prošlosti, bez istorijske perspektive i budućnosti.

U analizi ovog stanja neophodan je krajnji oprez. Totalitarni režimi se ne mogu preko noći i jednostavno pretvoriti u demokratske. Stvaranje demokratske institucionalne strukture dugotrajan je istorijski proces koji ni neke od visokorazvijenih evropskih zemalja nisu do kraja završile. Ako imitiranje demokratskih institucija tih zemalja po svaku cenu poprima često farsične oblike, apriorno odbijanje svega što dolazi sa Zapada kao „antisrpske zavere“ učinilo je veći deo političke i kulturne elite u Srbiji snažnim generatorima ratnih sukoba. Nema potrebe posebno isticati – rezultati su katastrofalni. Snažan val populizma i fašizacije zemlje doveo do porasta

ksenofobije. Već 1992. godine izolacija nauke u Srbiji je postala dvostruka: unutrašnjoj autističnoj i ksenofobičnoj politici pridružio se sistem međunarodnih sankcija koji je onemogućavao svaku institucionalnu saradnju u evropskim i svetskim okvirima. Vođeni instinktom samoodržanja mnogi mladi talentovani i sposobni ljudi su pobjegli u druge zemlje³. Srbija je ostala i bez pameti i bez mladosti. Posmatrano u široj perspektivi, od početka devedesetih godina građani su u dilemi – užasan kraj ili užas bez kraja. U međuvremenu mnogi su doživeli užasan kraj, a još većem broju građana život se čini kao užas bez kraja.

„Trijumf“ srpskog nacionalizma i populizma krajem dvadesetog veka, tragičan po srpski narod i sve građane Srbije, posebno za Srbe van Srbije, ali i narode s kojima su decenijama, pa i vekovima živeli u kakvoj-takvoj zajednici, nije počeo ni *Osmom sednicom Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije*⁴, kada je Milošević osvojio apsolutnu političku moć, ni veoma često pominjanim *Memo-*

³ U javnosti se pominju cifre od 200.000 do 300.000, pa i preko trista hiljada mladih ljudi koji su „privremeno“ ili stalno napustili zemlju. Najčešće se dodaje: „Otišli su najtalentovaniji i najposposbniji“. Niko ne zna tačne podatke, ali se zato često lamentira nad sudbinom zemlje. Previđa se da ti mladi ljudi u ogromnom broju i ne stižu do uglednih univerziteta, istraživačkih instituta i biblioteka, da je njihov život u razvijenijim zemljama, od Kanade do Novog Zelanda najčešće svakodnevna borba za preživljavanje. Posebno se previđa da je veliki broj mladih i talentovanih ljudi ostao u zemlji i da nemaju – blago rečeno – ružičastu perspektivu i da ogromna većina mladih NIKADA nije bila u inostranstvu. A blaženo neznanje koje se širi Srbijom nema u vidokrugu činjenicu da većina mladih Finaca želi da ode iz te sredine i prosperitetne zemlje u svet i da to niko ne smatra neprirodnim.

⁴ Sirovi, brutalni stil te sednice skoro da je prikrilo nešto što oštrom peru Mirka Tepavca nije promaklo: „Sadašnje stradanje, beda i beznađe rezultat su nerazumnog rušenja Jugoslavije i ‘spasavanja’ srpskog naroda populističkim, agresivnim, šovinističkim metodama antibirokratske revolucije, koju je inspirisala čuvena Osmo sednica. Tome je aktivno pomogla nacionalistička inteligencija teozom da ne treba insistirati na demokratiji dok se ne reši srpsko nacionalno pitanje, a deo opozicije stavom da srpskom režimu ne treba smetati dok vodi rat za nacionalne ciljeve.“ (Uporedi, Mirko Tepavac, *Demokratija ili despotija*, Zrenjanin – Banat: Građanska čitaonica 1994, str. 86.)

Ključna tačka mojih kritičkih osvrta na stavove Mihaila Markovića iz 1988. godine, u vreme kada se spremao da postane ideolog i potpredsednik Miloševićeve Socijalističke partije Srbije bilo je upravo pitanje karaktera srbijanske državnosti – da li će Srbija biti demokratska ili nacionalna država. (Uporedi: Božidar Jakšić „Jugoslovenska kriza i nacionalno pitanje – beleške uz rad Mihaila Markovića, *Gledišta*, br. 5-6/1988, str. 223-233.i „Povodom odgovora Mihaila Markovića...“, *Gledišta*, br. 5-6/1989, str. 164-184.

randumom Srpske akademije nauka i umetnosti⁵. Srpski nacionalizam u formi masovnog populističkog pokreta samo simbolizuju takve manifestacije kakva je proslava šestogodišnjice bitke na Kosovu, krajem juna 1989. godine, tzv. jogurt revolucija u Vojvodini, „mitinzi istine“ u gradovima Srbije septembra i oktobra 1988. godine i masovni miting Slobodana Miloševića u Beogradu, na Ušću 19. novembra iste godine. Pri tome treba imati u vidu da srpski nacionalizam i populistički pokreti u Srbiji imaju daleko dužu tradiciju i dublje korene. *Novum* je bio da je populizam „od marginalne“ postao „dominantna pojava“ u srbijanskom društvu i među Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao što je to u svojoj studiji pokazao Nebojša Popov⁶. To više nije bio populizam Dimitrija Ljotića i sličnih marginalnih pokreta, niti titoistički populizam „velikog slavlja“ (prilikom njegovih trijumfalnih povrataka s putovanja po dalekim zemljama ili obilazaka zemlje) ili „velike tuge“ neposredno posle Titove smrti (mimohod ogromne mase ljudi pored Titovog kovčega), nego dominantni način iskazivanja frustracije, beznađa, očaja, straha pred neizvesnom budućnošću, sasvim izvesnog osiromašenja i nestanka srednje klase sa društvene scene. U tom populističkom valu slike novog „vođe“ preplavile su Srbiju, a bujice mržnje su svesno izazivane i usmeravane prema prvim susedima i čitavom svetu. Taj nalet populizma koji su planski indukovali dominantni politički i kulturni elitni krugovi Nebojša Popov je okarakterisao kao „proces varvarizacije – nastajanje osobenog ‘prirodnog stanja’ u kojem se teško razaznaje ko koga, i zašto, ubija, pljačka i rasteruje“⁷.

Nezavisno od samozavaravajućih uverenja pojedinih pripadnika političkih i kulturnih elita, demokratski potencijal koji bi korepondirao demokratiji u *pojedinin* evropskim zemljama u novijoj

⁵ „Memorandum SANU“ se prvi put pojavio u javnosti u *Večernjim novostima* kao nedovršen dokument 25. i 26. septembra 1986. godine i od tada je živeo svoj pomalo „nezavisan“ život, osporavan i hvaljen, ali u svakom slučaju nezaobilazan dokument o rastakanju društva. Mirko Tepavac posmatra problem u široj perspektivi i s pravom primećuje: „Naša zla imaju dužu istoriju nego naš komunizam. Jugoslavija, a Srbija pre svega, bila je do komunizma zaostala, polupismena i patrijarhalna, na skromnom stepenu kapitalističkog razvoja, a vrlo duge i ukorenje tradicije populizma, apsolutizma i lične vlasti lokalnih i nacionalnih vođa.“ Uporedi Tepavac, *Op. cit.*, str. 83–84.

⁶ Uporedi, Nebojša Popov „*Populizam*“, *Vreme*, (dodatak) br. 135, 24. 05. Beograd 1993.

⁷ *Ibid.*, str. 25.

istoriji Srbije je veoma slab⁸. Stoga ne treba da čudi antievropsko raspoloženje onog većinskog dela političke i kulturne elite okupljene oko Slobodana Miloševića. Namesto da razume svetsko-istorijski značaj pada Berlinskog zida taj većinski deo političke i kulturne elite koji je kao rimske legije „izvikao“ Slobodana Miloševića za „vodu“, upoređujući ga sa najslavnijim ličnostima iz istorije Srba⁹, taj „serkl“ oko jednog jedinog centra moći je građanima Srbije, posebno Srbima, punio glave političkim glupostima o kominternovsko-vatikan-skoj zaveri protiv Srba, o Srbima kao „najstarijem“, „nebeskom narodu“, koji baklju slobode čovečanstva drže visoko uzdignutom. U međuvremenu, činjeni su zločini u Vukovaru, Dubrovniku, Sarajevu, u ime „odbrane vaskolikog srpstva“, prečeno je razaranjem Rima, Pariza, Londona, a o Zagrebu da se i ne govori. Realno, razarani su ne samo Vukovar i Sarajevo, a slika o Srbima kao Vandalima dvadesetog veka širila se svetom. Groteskno zvuči, ali je istina da su pripadnici tog dela elite i javno izražavali mišljenje da će „braća Rusi“ da pomognu, a bilo je i opskurnijih ideja. Međutim, očekivana bratska podrška Rusa je izostala, a izneverili su i kozaci koji nisu došli da na

⁸ Bilo bi korisno, na primer, uporediti sliku o Srbiji u britanskom javnom mnjenju početkom prve i poslednje decenije dvadesetog veka. Zbog načina na koji je dinastija Obrenovića „zamenjena“ dinastijom Karađorđevića Britanija je bila prekinula diplomatske odnose sa Srbijom, a britanska štampa je pisala o Srbiji u tako tamnim bojama da se to do granatiranja Dubrovnika početkom devedesetih nije ponovilo. Zanimljivo da upravo taj dolazak na vlast dinastije Karađorđevića istoriografija u Srbiji smatra zlatnim periodom srpske demokratije.

⁹ A kako se u Srbiji najugledniji mediji odnose prema značajnim ličnostima iz političke istorije vidljivo je iz svedočanstva koje mi je ljubazno ustupio ugledni građanin Beograda, arhitekta Mihailo Miljković, koji je, povodom članka o stogodišnjici smrti Jovana Ristića, objavljenog u *Politici*, 13. novembra 1999. godine, zabeležio: „Sramotno je da se nezavisno od podsećanja prauke Jovana Ristića, nije objavio, i to tek 13. novembra, već još na dan stogodišnjice smrti, tj. 5. oktobra, neki osvrt na stogodišnjicu, na primer: Srpske akademije nauka (valja napomenuti da je Jovan Ristić bio peti po redu PREDSEDAK te Akademije) ili kakvog Istorijskog društva, ili uopšte, ma kakve INSTITUCIJE naučne ili rodoljubive!... Već godinama nama vlada politički kič, pa smo dogurali dotle da se čak i obeležavanje stogodišnjice smrti našeg velikog državnika, koji je najzaslužniji za vraćanje srpskih gradova, za priznavanje suvereniteta Srbije, za priznavanje naziva kralj srpskom vladaru, koristi za tekuća razračunavanja sa aktualnom politikom Nemačke i Francuske.“ Po svedočenju gospodina Miljkovića na grobu Jovana Ristića, a na poziv gospođe Jelene Jovanović, se 5. oktobra 1999. godine odazvalo SEDAM građana Srbije. Zahvalan sam gospodinu Miljkoviću za ovo svedočanstvo koje veoma mnogo govori o kvalitete retradicionalizacijskih nastojanja srpske nacionalne, političke i kulturne elite.

svojim konjima pomognu „braći Srbima“. Začudo, nije upotrebljeno ni „tajno Teslino oružje“! Narod je zaludivan i sludivan, dok su se uski oligarhijski krugovi moći i mafiozno organizovani ratni profiteri enormno bogatili. „Rat za odbranu vekovnih srpskih ognjišta“ pretvorio se u vulgarnu pljačku, razaranja, ubijanja civilnog stanovništva i rat kao način privređivanja. Međunarodne sankcije pogađale su osiromašeno stanovništvo Srbije, ali ne i srpske političke vođe i ratne profitere. Naprotiv, njima su sankcije odgovarale, jer su, između ostalog, svu odgovornost za materijalnu i duhovnu bedu u kojoj se našli građani Srbije prebacivali na međunarodne činioce. „Vođa“ je s ponosom mogao da saopšti srpskom narodu da mu sankcije ne mogu ništa, trajale one i hiljadu godina, kao što je „kumanovski vojno-tehnički sporazum“ – eufemizam za kapitulaciju – predstavio kao veliku pobedu nad NATO agresorom.¹⁰

U pripremi ratnih zbivanja i širenju antievropskih raspoloženja prednjačile su elitne institucije propagandnog aparata, kao što su programi Radiotelevizije Srbije i izdanja najstarije novinske kuće u Srbiji – *Politike*. „Odjeci i reagovanja“ u dnevnom listu *Politika* postali su ogledna parcela za sejanje mržnje. U maniru kvislinškog *Apela srpskom narodu* iz 1941. godine u toj „rubrici“ su se oglašavali predstavnici svih slojeva stanovništva, od akademika i profesora univerziteta, advokata i lekara, inženjera, do radnika, običnih službenika i naročito penzionera. Neki ljudi su, moglo bi se reći, postali stalni saradnici. Svoje „umeće“ iskazalo je 3.799 pojedinaca, 84 grupe, 225 kolektiva, a 12 priloga je bilo anonimno¹¹. Ako su „Odjeci i

¹⁰ Pa ipak, Slobodan Milošević nije bio ni „boljševik“ (staljinista) ni „nacionalista“, kako su ga često površno predstavljali domaći kritičari i spoljnopolički posmatrači i analitičari. Bio je jednostavno „aparatačik“ željan apsolutne moći, pragmatik i cinik, osoba koja je dosta rano izgubila svaki osećaj za realnost i saosećanje za patnju vlastitog i drugih naroda. Živeo je u „virtuelnoj realnosti“ koju je sam stvarao. Cinizam i arogancija s kojom se obraćao nesretnim žrtvama rata, običnim ljudima, koji su svedočili u Hagu, pokazali su da se ni u toj, za njega krajnje ozbiljnoj situaciji, nije oslobodio iluzija u kojima je živeo dok je imao apsolutnu moć.

¹¹ Kritički osvrt na sadržaj „Odjeka i reagovanja“ napisala je Svetlana Slapšak, (uporedi: Svetlana Slapšak, *Ogledi o bezbrižnosti*, Beograd: Radio B92, 1994.) a i jedan od dugogodišnjih saradnika i urednika lista *Politika*, Aleksandar Nenadović, kao i neki drugi pisci, Ivan Čolović, na primer. Sistematičnu analizu pod naslovom „*Vreme kada je narod govorio*“ izvršili su Aljoša Mimica i Radina Vučetić (2001). Ta njihova analiza bila je predmet javne rasprave u Beogradu, 14. i 15. decembra 2001. godine. Analizu i sadržaj rasprave objavio je Fond za humanitarno pravo iz Beograda.

reagovanja“ bili poligon za nacionalistička izživljavanja, mada nisu bili usmereni samo u tom pravcu, televizijski programi imali su još šire dejstvo¹². Zloupotreba reči, slike i zvuka prosto nije imala granice. „Srbi su narod najstariji“, govorio je slikar Milić od Mačve, ali i mnogi drugi. „Srbi su nebeski narod“, laskao je Srbima akademik Enriko Josif. Srbi su „ostatak zaklanog naroda“, a „Kosovo je najskuplja srpska reč“ besedio je pesnik, akademik Matija Bećković!¹³ Nacionalistički orijentirani akademici, profesori univerziteta, književnici, slikari, novinari su se utrivali ko će više i bolje služiti i veličati Miloševića i slediti njegove zamisli¹⁴.

Da bi doneo „plodove zla“, režim u Srbiji pokrenuo je ogromnu državnu i paradržavnu, vojnu i paravojnu, policijsku i parapoli-cijsku, kulturnu i kvazikulturnu ratnpropagandnu i drugu mašineriju. Tako je građane gurao u ratne, najčešće zločinačke poduhvate, mržnju prema drugima i moralno porazne: ravnodušnost i izabrano neznanje. Vizuelno su u prvom planu bile gomile navijača na fudbalskim i drugim stadionima¹⁵, a zatim i rulje mladih ljudi sa šubarama, kokardama, bradama, koji su uz vulgarne gestove, pijani ili polupijani

¹² Naime, osiromašeno stanovništvo nije bilo u stanju da kupuje dnevne novine, niti je inače navika kupovine dnevnih novina bila u Srbiji široko rasprostranjena. S elektronskim medijima je drugi slučaj. Ljudi praktično svakodnevno gledaju televizijske programe i slušaju razne radio stanice, a dobro montirana slika na ekranu je ubojito sredstvo! Prema tome, za građansku opciju u Srbiji nije nikakva uteha što se ugled, na primer, dnevnog lista *Politika* srozao ili što mu je opao tiraž.

¹³ Besmisao takvih njegovih floskula pokazala je Svetlana Slapšak (S. Slapšak, *Ogledi o bezbrižnosti*).

¹⁴ Tako pesnik Milovan Danojlić piše Miloševiću: „Dunuo si život srpskoj duši. Jeste, ništa ne bi postigao bez naroda, ali ni narod bez tebe ne bi mogao izvesti to što je izveo.“ (Citirano prema Nebojša Popov, „*Populizam*“, *Vreme*, (dodatak) br. 135, 24. 05. Beograd 1993, str. 23, u napomeni 125). Ni pariška distanca nije sprečila srpskog pesnika da iskaže svoje divljenje „vođi“.

¹⁵ Jedan analitički pokušaj nosi naslov „Rat je počeo na Maksimiru“. O tome da su iza navijačkih grupa stajali državni i policijski organi najbolje svedoči podatak da je „vođa“ navijača fudbalskog kluba „Crvena zvezda“, tzv. *delija*, bio Željko Ražnatović Arkan, jedan od ključnih Miloševićevih ljudi u organizaciji paramilitarnih grupacija koje su činile zločine po Hrvatskoj i Bosni i pljačkali sve što im stigne do ruke u ime „odbrane ugroženog srpstva“. Ražnatović je postao jedan od bogatijih ljudi u Srbiji, pojam „moćnog čoveka“, koji je bio nedodirljiv dok je bio neophodan za obavljanje te ključne uloge u ratnim zbivanjima u kojima „Srbija nije učestvovala“. Formirao je čak i jednu *parlamentarnu* partiju! Kada je odigrano svoju ulogu završio je „prirodnom smrću“ za takav tip ljudi. Uporedi: *Rat je počeo na Maksimiru. Govor mržnje u medijima* (Grupa autora), Beograd: Medija centar 1997.

pevali skardne pesmice i organizovano obilazili tzv. mitinge istine¹⁶. Bio je to samo deo dobro organizovane scenografije i pseudo-ruralnog i pseudo-urbanog populističkog folklora koji je valjano analizirao Ivan Čolović u svojim knjigama *Politika simbola* i *Bordel ratnika*. Taj val folklornog populizma bio je neiscrpno vrelo za hrvatsku i bošnjačku nacionalističku propagandu i ključni „dokaz“ o „četničkoj genocidnosti“ Srba. Izraz *četnik* postao je u obzoru te propagande sinonim za *svakog* Srbina. Šteta je da Ivan Čolović u pomenutim delima u svojoj analizi nije išao korak dalje i ukazao na ovu evidentnu vezu između navijačkih grupa i vrha političke vlasti u kojoj su i jedna i druga „ugovorna strana“ imale i ostvarivale svoje interese, jer bi onda karakter društvenih odnosa kao načelno autoritarnih i mafioznih pokazao u punom svetlu. Navijačke grupe su jednostavno pretvarane u paramilitarne, a moćni ljudi političkog vrha su preuzimali nešto od sjaja popularnosti sportskih, posebno fudbalskih klubova.

Ratnohuškašku propagandu i mržnju prema susednim narodima i manjinama raspirivala su skoro sva sredstva javnog informisanja¹⁷. Pojedinci i retki listovi i časopisi koji u tome nisu učestvovali označavani su kao „izdajnički“ i „mondijalistički“. Među tako stigmatizovanim listovima posebno mesto zauzima marginalni, ali za očuvanje ljudskog dostojanstva građana Srbije veoma značajan list – *Republika*. Taj list je više od petnaest godina dosledno zastupao svoje osnovno stanovište izraženo geslom „Glasilo građanskog samooslobođenja – Protiv stihije straha, mržnje i nasilja“, a ni u vreme NATO vazdušnih napada nije pristajao na cenzuru. I u vreme najžešćih unutrašnjih pritisaka i spoljnjih sankcija okupljao je veliki broj saradnika iz zemlje i inostranstva i predstavljao „žizak“ slobodnog mišljenja u nacionalističkom mraku. Neveliki broj javnih ličnosti okupljenih oko *Beogradskog kruga*, u početku nespretno

¹⁶ Iz tih i sličnih grupa regrutovali su se i tzv. vikend ratnici, ljudi koji su vikendom prelazili granicu Bosne na Drini, najčešće u Ljuboviji, tražili oružje, a zatim odlazili u okolna bosanska sela, ubijali i pljačkali sve od reda. Nisu birali, niti su u svojoj žeđi za nekažnjenom pljačkom razlikovali srpska od bošnjačkih sela. Vraćali su se potom u Srbiju, prodavali opljačkane stvari i oružje, da bi se sledećeg vikenda opet vraćali. Bili su „mora“ i za Bošnjake i za Srbe u Istočnoj Bosni. Slično su postupali i „branitelji“ bošnjaštva i islama u mnogim selima istočne Bosne.

¹⁷ Uporedi, *Rat je počeo na Maksimiru. Govor Mržnje u medijima* (Grupa autora), Beograd: Medija centar 1997, kao i knjigu Majkla Ignjatijeva, *Virtuelni rat*, Beograd: Samizdat – Free B92, 1999.

nazvanog, „nezavisnih intelektualaca“ u vreme populističkog besnila je uporno svojom aktivnošću pokazivao da postoji i jedna „druga Srbija“. Toj „drugoj Srbiji“ su svakako pripadale i neke, mada ne sve, nevladine organizacije. Na ove činjenice je neophodno ukazati u istraživanju jer se i u okruženju, kao i u nekim međunarodnim krugovima veoma često previđaju.

Prethodni organi vlasti i posednici neograničene političke moći su, koristeći ogroman propagandni aparat, uspjavljivali građane uvodeći ih u jednu virtuelnu realnost koja se jedino mogla videti na TV ekranima i vilama novih bogataša iz uskog oligarhijskog kruga moći i ratnih profitera. Prvo je ta propaganda bila usmerena na *prosperitet* („najprosperitetnija zemlja u Evropi“, dostizanje „švedskog standarda“), da bi kasnije bila pomerena prema podilaženju nacionalnom ponosu Srba („sankcije nam ne mogu ništa“, „izdržaćemo pod sankcijama i hiljadu godina ako treba“)¹⁸. Napokon, u poslednjoj fazi, te vlasti su smislile novu osnovu svoje legitimnosti i prihvatljivosti za građane koju je karakterisala snažna propagandna kampanja veličanja „pobede nad mrskim i zločinačkim agresorom“, nad „najmoćnijom vojnom mašinerijom koju je upoznala svetska istorija“ – snagama NATO, i veličanjem procesa „obnove i izgradnje zemlje“. A građani su dobro znali kakva je bila ta „pobeda“: zemlja je bila opustošena međunarodnim sankcijama i bombardovanjem NATO snaga, opljačkana od nosilaca vlasti i moći i ratnih profitera do te mere da je samo kratkoviđa politika pojedinih američkih predsednika koji smatraju da je jedini način „ulaska u istoriju“ učešćem u nekom „pobedničkom ratu“ mogla zemlju da izloži fizičkom razaranju – bombardovanjem¹⁹. Tako su zapravo vazdušni napadi NATO

¹⁸ Građanima je u prethodnom režimu nuđena „svetla budućnost“ pod parolama „ako treba, ješćemo korenje“, „Srbija se saginjati neće“ i sličnim. Takvim parolama Srbija je odvojena od sveta, a država i društvo uvedeni u autistični tip ponašanja.

¹⁹ Videti o tome šire u mom radu „Kosovski izazovi“, *Filozofija i društvo*, br. XV (1999), str. 59-76. U delu rada koji sam prethodno prezentirao na međunarodnom skupu *La dictature des marchés? Une autre monde est possible*, u Parizu (Univerzitet Paris 8), 25. juna 1999. godine odbacio sam i politiku NATO i politiku Slobodana Miloševića: „Naime, dilemu ili NATO ili Slobodan Milošević smatram lažnom, odnosno propagandističkom podvalom i jedne i druge strane. Nisam za politiku Slobodana Miloševića ako sam protiv agresije na moju zemlju. Ne podržavam vojne akcije NATO protiv moje zemlje, ako sam protiv politike Slobodana Miloševića... Odbacujem i jednu i drugu politiku. Štaviše smatram ih odgovornima za beskrajni lanac stradanja ljudskih bića u neposrednoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti na Balkanu.“, *Ibid*, str. 67.

bili usluga političkoj oligarhiji u Srbiji, jer su prekrili razmere pljačke i prethodnog uništenja privrednih potencijala zemlje. Ako je vlast Slobodana Miloševića dovela građane Srbije do prosjačkog štapa, bombardovanje NATO je i taj štap slomilo. To je polazna tačka nove situacije u kojoj je Demokratska opozicija Srbije (DOS) preuzela vlast u Srbiji, zahvaljući, pre svega, glasovima građana *protiv* vlasti Slobodana Miloševića septembra 2000. godine i odbranom svojih glasova 5. oktobra iste godine.

Političke promene u Srbiji 2000. godine pobudile su izvesne nade građana u mogućnosti demokratskog razvitka, pa time i rešenja državne krize. Daleko sam od pomisli da se u Srbiji nije ništa promenilo, ali sam, od samog početka skeptičan prema demokratskim potencijalima tih promena. Naime, nova vladajuća elita u Srbiji našla se pred izazovima vremena koji prevazilaze njene mogućnosti. Neke od problema pred kojima se našla i da je htela nije u kratkom roku mogla da reši, neke je pokušala da reši manje ili više uspešno, a neke je i sama stvarala. Svakako da je pokretanje novog investicionog i proizvodnog ciklusa u zemlji koja je razorena i opljačkana, koja je davno „pojela“ supstancu kapitala, nemoguće bez stranih ulaganja i pomoći. Ni razorene državne institucije koje bi bile demokratski ustrojene se ne mogu uspostaviti preko noći. Namerno ne kažem *obnoviti* jer je model prethodnog državnog aparata bio takav da bih se kao građanin veoma bojao njegovog obnavljanja.

Ako je na snažnom valu etnonacionalistički obojenog populizma Slobodan Milošević vladao životom i smrću građana Srbije onoliko dugo koliko i Hitler Nemačkom, zvuči paradoksalno da ni vlast onog dela političke elite koji je sebe označio kao demokratski (DOS) nije bila imuna na obnovu populističkih tendencija u Srbiji. Te tendencije prate snažni impulsi restauracije nemodernizacijskih, tradicionalnih rituala i stilova, monarhističkih simbola i političkih orijentacija, opšta klerikalizacija javnog života i, kao šlag na tortu, arogantni i primitivni antikomunizam. Ove tendencije protkane su često ideologijom ekstremno shvaćenog liberalizma čija je glavna mantra „tržište“²⁰, mada je nejasno šta ta reč znači u potpuno razore-

²⁰ Naravno da je *tržišna ekonomija* dostignuće savremenog sveta kojem treba težiti, ali taj ekonomski sistem mora u potpuno razorenoj ekonomiji da uvaži neke specifičnosti. Zalaganje za ekstremni liberalizam tržišta koji danas u svetu nigde ne postoji, u savremenoj Srbiji potseća na staljinističku mantru „plana“ i „planske privrede“.

nom ekonomskom životu zemlje. Tome posebno doprinosi konzervativni, klerikalizmom natopljeni, nacionalizam. Dodvoravati se svetini kao da postaje trajno obeležje ponašanja vođa političkih partija u Srbiji. Kao da populističkim manirima i podsticanjem populizma pojedine političke partije u Srbiji žele da nadoknade slabosti unutrašnjeg funkcionisanja i međusobne saradnje: nerazumevanje prirode državnih poslova i funkcija, slabo poznavanje logike funkcionisanja državnih ustanova i pojedinih oblasti javnog života, od obrazovanja, zdravlja, kulture, nauke, do privrede i bankarstva. Zabrinjavajuća je nesposobnost pojedinih političkih vođa da shvate da politički suparnik, a naročito koalicioni partner nije neprijatelj kojeg treba uništiti. Još više zabrinjava odsustvo svakog smisla za pitanja socijalnog koncenzusa. Napokon, noviju srpsku političku elitu karakteriše staljinistički manir „kadriranja“. Ma koliko da su neke od tih partija antikomunistički orijentisane, ideja o „sverešavajućoj ulozi kadra“ nije im strana. Naravno, u „balkanskoj krčmi“ politike u Srbiji ta se ideja pretvara u banalni grabež lukrativnih mesta u državnoj upravi i preduzećima.

Razmere socijalne katastrofe u Srbiji teško je opisati: okolnosti tragičnog rata, opšte osiromašenje stanovništva, politička, kulturna i moralna beda su samo osnovni orijentiri pomoću kojih je moguće razumeti učinke delovanja elite moći – i političke i kulturne – u Srbiji.²¹ Neka ovde bude – informacije radi – navedeno samo nekoliko podataka. Bruto nacionalni dohodak je, prema zvaničnim pokazateljima, 1999. godine bio 1.300 USA \$ po stanovniku na godišnjem nivou. Armija nezaposlenih brojala je i još uvek broji impozantnih 850.000 radno sposobnih građana. Toj armiji treba dodati i oko 800.000 formalno zaposlenih, ali neproaktivnih radnika na tzv. prinudnim odmorima. Nivo industrijske proizvodnje je već u periodu 1990–1994. godina opao za 41%²². U prvih osam meseci 2001. godine opadao je i bio manji je za 3% u odnosu na 2000. godinu. Pri tom niskom stupnju industrijske proizvodnje u isto vreme bilo je zaposleno 50% više radnika nego što je potrebno. Iskorišćenost privrednih kapaciteta bila je oko 25%, a oprema proizvodnih firmi bila je stara u

²¹ U dokumentu *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije do 2010 godine*, ministarstva za nauku i tehnologiju republike Srbije iz marta 2000. godine naveden je podatak da je društveni proizvod od 1991. do 1993. godine opao za 51%.

²² Procena Saveznog ministarstva za razvoj, nauku i životnu sredinu.

proseku između dvadeset i trideset godina. Srbija i Crna Gora su 1992. i 1993. godine prošle kroz period hiperinflacije, po stopama koje su nezabeležene u svetskoj ekonomiji²³. Dugovanja prema inostranstvu na kraju tzv. Miloševićeve ere dostigla su iznos od 12,4 milijarde USA \$, a dug države prema građanima na ime štednje u devizama iznosio je 4,6 milijardi USA \$. Vrednost javnih (državnih) preduzeća bila je skoro tri puta manja od vrednosti duga države inostranstvu i građanima. U isto vreme, Srbija je imala jednu izuzetno skupu državu: finansirala je preko sedamdeset ambasada, dva parlamenta (savezni i republički), dve vlade (saveznu i republičku).

Za razvoj jednog društva i njegovu evropsku orijentaciju značajan pokazatelj je stanje u nauci, a ne verbalni iskazi nacionalne elite. Kakvi su u toj oblasti rezultati vladajuće političke i kulturne elite u poslednjoj deceniji dvadesetog veka? Prema službenim procenama u Srbiji se 1994. godine naučno-istraživačkim radom bavilo oko 16.500 istraživača na šest univerziteta i 174 naučna instituta i istraživačke jedinice, a za naučna istraživanja izdvajano je oko 1% društvenog proizvoda. Međutim, prema prikupljenim nepotpunim podacima, u periodu od 1990–1994. godine iz Srbije je na rad u inostranstvo otišlo 918 istraživača.²⁴ Do 2000. godine broj istraživačkih organizacija se povećao na 227 (plus 89 fakulteta i 38 neregistrovanih naučno-istraživačkih organizacija), a broj istraživača se smanjio na 15.716, od kojih je sa punim radnim vremenom bilo zaposleno 9.687 istraživača i saradnika. Od ukupnog broja istraživača 37,7% je imalo doktorat nauka, 22,2% magisterij, 1,9% specijalizaciju, dok je najveći broj – 38,2% imalo samo osnovno fakultetsko obrazovanje.²⁵ Ulaganja u nauku su bila šest puta manja u odnosu na srednjerazvijene zemlje, na primer u Sloveniji, a deset i više puta u

²³ Uporedi, Stjepan Gredelj „Obstacles to the Modernization of Serbian Society“, u: Zagorka Golubović i George F. MacLean, *Molecules of Identities in Postcommunist Societies*, The Council for Research Values & Philosophy, Washington 1999, p. 91. Gredelj navodi da je stopa inflacije u januaru 1994. iznosila 313 miliona procenata, a da su plate i penzije za decembar 1993 i januar 1994. iznosile između 10 i 30 DEM.

²⁴ Izvor: *Stanje migracija visokostručnog, naučnog kadra iz SR Jugoslavije sa predlogom smernica i mera za ublažavanje negativnih efekata na razvoj zemlje*, Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd, mart 1996.

²⁵ Izvor: *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije do 2010. godine*, Ministarstvo za nauku i tehnologiju republike Srbije, Beograd, Mart 2000. godine.

odnosu na visokorazvijene zemlje. Dok većina zemalja, članica OECD za nauku izdvajala između 2 i 3% bruto nacionalnog proizvoda, u Srbiji je u 2001. godini bilo predviđeno izdvajanje od 0,25% bruto nacionalnog proizvoda (odnosno nešto preko 55 miliona DM, što predstavlja povećanje od 100% u odnosu na 2000. godinu), a za 2002. godinu bilo je predviđeno povećanje na 0,4% BNP.²⁶ Tek u srednjoročnoj perspektivi predviđeno je bilo povećanje na 1%, ali nije realizovano. No, tu nije kraj priče: dok se u visokorazvijenim zemljama ulaganja u nauku iz javnih prihoda kreću na nivou od 45-60%, u Srbiji je privreda toliko osiromašila, da se zapravo naučno-istraživački rad finansira skoro isključivo iz budžeta. Ako to nije sasvim tačno za neka primenjena istraživanja, za fundamentalna istraživanja, naročito u oblasti društvenih i humanističkih nauka je to pravilo. Napokon, ulaganja po istraživaču bila su 10 do 30 puta veća u srednje i visokorazvijenim zemljama nego u Srbiji.²⁷

Savremeni trenutak stavio je političku i kulturnu elitu Srbije pred dva suštinska izazova: prvo, kako koncipirati unutrašnje ustrojstvo nezavisne, samostalne Srbije kao evropske države i drugo, kakav stav zauzeti u procesu određivanja statusa Kosova i Metohije. Pri tome treba imati u vidu da je hiljadu i sedam stotina građana Crne Gore na majskom referendumu 2006. godine svojim glasovima odredilo sudbinu tri države: ukinulo je državni provizorij državne zajednice Srbije i Crne Gore, donelo je Crnoj Gori ostvarenje političkog projekta o suverenoj Crnoj Gori, a Srbiji (ne)željenu nezavisnost. Tako se Srbija posle više od osamdeset godina našla suočena sama sa sobom. Lament „terazijskih Crnogoraca“ koji su predvodili dvojica članova SANU ostao je ono što je u suštini bio od prvog trenutka – farsa.

Nastankom dve nove suverene i nezavisne države proces raspada zajedničke jugoslovenske države nije završen. Mada se rešenje nazire, još uvek nije završen proces određenja statusa Kosova i Metohije. U tom procesu, kao što se to najčešće događalo na balkanskom tlu, međunarodni činioci igraju ključnu ulogu. Politička i kulturna elita Srbije lamentira nad mogućnošću gubitka „kolevke srpstva“, međunarodnim proklamovanjem nezavisnosti Kosova, ali

²⁶ Izvor: *Izveštaj Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj republike Srbije tokom prethodnog šestomesečnog perioda*, Beograd, 6. avgusta 2001. godine.

²⁷ Izvor: *Strategija...*, str. 62.

nema nikakav aktivni program niti strategiju racionalnih rešenja i nalaženja zajedničkog jezika sa Albancima. Naravno, osim opštih političkih floskula koje je skoro nemoguće racionalno obrazložiti, kao što je ona „više od autonomije, manje od nezavisnosti“. Ta elita nespremna je, a verovatno i nesposobna da se suoči sa surovim realnostima života, vlastitim promašajima i zabludama, a naročito sa zlom i zločinstvima koje je prethodna politika nanela svim građanima Kosova i Metohije, kako Albancima, tako i Srbima. Nespremna je da se suoči sa oporom činjenicom da već sada država Srbija nema praktično nikakve ingerencije na Kosovu i Metohiji. Nema ni snage da tu činjenicu u direktnoj formi predoči javnosti, ali zato čini sve da jaz između građana Kosova, Srba i Albanaca, što više produbi. Začudo, niko od onih koji najgrlatije u Beogradu „brane srpsko Kosovo“, čak i pod uslovom da su rođeni na Kosovu ili Metohiji, nije spreman da ode i živi na Kosovu i podeli zlehudu sudbinu njegovih stanovnika. Ukratko, ni u daleko povoljnijim istorijskim okolnostima politička i kulturna elita Srbije nije bila u stanju da pronađe optimalna rešenja da zaustavi proces „razaranja društva“ i stvori prosperitetnu državu. Nema nagoveštaja da će sutra ta elita pokazati više mudrosti i proizvesti više energije da Srbiju izvuče iz katastrofalne situacije u kojoj se našla, upravo kratkovidošću, nedoraslošću i nesposobnošću političke i kulturne elite.

Može nekome zvučati paradoksalno da se u istraživanju odnos raznorodnih delova političke i kulturne elite u Srbiji prema Evropi prelama kroz prizmu (katastrofalnog) stanja u kome se našla srbijanska država i srpsko društvo, a nedovoljno istaknute proevropske i antievropske orijentacije elitnih krugova, pre svih – elite vlasti. Učinjeno je to iz dva razloga koja se mogu jasno obrazložiti. Prvo, Srbija i njeni građani su deo Evrope, ne samo geografski, a sadašnje stanje je upravo najbolji pokazatelj kuda je Srbiju i njene građane odvela vladajuća politička i kulturna elita, naravno ne bez suodgovornosti pojedinih međunarodnih krugova. Drugo, svaki od samoproklamovanih, pogrešno dijagnosticiranih ili stvarnih delova nacionalnih, političkih i kulturnih elita u Srbiji ima neku „svoju Evropu“. Neki tu „svoju Evropu“ vide u zasadima politike Žirinovskog, Baburina, Lukašenka, Lepena i Hajdera, neki u istorijski prevaziđenoj demohrišćanskoj Evropi, neki su okrenuti narodnjačkoj, neki socijaldemokratskoj, a neki neoliberalnoj Evropi interesa

velikih svetskih kapitalističkih grupacija. Najređi su oni koji svoju orijentaciju grade na idealima Francuske revolucije, dostignućima evropske demokratije i, uopšte, na načelima humanog i pravednog društva. Ove poslednje je moguće uslovno označiti kao utopiste. Ako za Srbiju i njene građane nije izgubljena svaka nada – oni su ta nada ma koliko da su danas izloženi pogrdama i podsmehu.

Božidar Jakšić

VIEWS OF EUROPE AMONG SERBIAN POLITICAL
AND CULTURAL ELITE IN LATE 20TH
AND EARLY 21ST CENTURY

Summary

On the basis of his own previous research the author examines views of Europe held by the Serbian political and cultural elite in the late 20th and early 21st century. Unable to meet the challenges of the historical moment, this elite has brought Serbia into open conflict with its closest neighbors and exposed its citizens to international sanctions. War-mongering propaganda of the major state-controlled media was developing feelings of xenophobia and frustration among citizens. The collusion between authoritarian government and war profiteers was systematically destroying the lives of Serbian citizens, bringing them to the brink of material impoverishment and spiritual misery.

The process of dissolution of the common Yugoslav state is coming to its end in the first decade of this century. Just as it lacked wisdom, political will or strength to prevent armed conflicts and crimes, the Serbian elite today is unable to condemn war crimes, to face disastrous consequences of its own policies, and to help Serbian citizens find their way to prosperity.

Key words: political and cultural elite, Serbia, Europe, citizen.